

Et Bidrag til Forstaaelse af Kriseaaret 1734.

Af P. G. Lindhardt.

1734 var et kriseaar i Danmarks kirkehistorie. Ganske vist havde Christian VI allerede dengang stillet sig paa vækkelsens side og havde besluttet sig til at gøre op med pietismens modstandere for at lamme dem og saaledes gøre den moderate kirkelige hallensiske pietisme til dansk statsreligion; thi Christian VI var baade en from mand og en forsigtig mand: gerne støttede han vækkelsen, som havde hans hjerte; men intet kunde gøre ham mere ængstelig end raabene om, at kongen vilde indføre en ny religion; han ønskede at bevare den fra fædrene overleverede kirke, men han ønskede ogsaa at forny den; derfor laa han i krig med de ortodoxe præster, og takkede sin Gud, at han ikke havde indsat dem.

Men det havde knebet med at komme saa langt. Allerede før hans tronbestigelse gærede det kraftigt i København, og efter denne tog det rigtigt fart. Forsamlingerne blomstrede op, og Zinsendorffs besøg i sommeren 1731 gød olje paa ilden. Uroen i byen voxede, modstanderne mobiliserede sig og søgte med alle til raadighed staaende midler at forstyrre de vakte. Biskop Worm, der var mere pietistvenlig end saa mange, blev konfus — nu gik det for vidt — og han udbad sig hos kongen en forordning, der skulde lamme forsamlingsuvæsenet i lighed med en forordning af 1706. Kongen vilde ikke gaa med til dette, hvilket vilde være ensbetydende med absolut forbud; men det forbødes at holde forsamlinger, hvor ordet udlagdes; samtidigt forbødes det præsterne at tale mod forsamlingerne.

Denne usikre kurs skyldtes, at kongen endnu vaklede mellem en hallensisk og en herrnhutisk politik. Han havde (eller havde haft) stor sympati for Zinzendorff personlig, men indsaa godt, at Brødremenighedens principper egnede sig mindre godt for hans riger og lande; hertil passede den kirkeligt-hallensiske pietisme bedre. Under alt dette blev han kraftigt bearbejdet fra begge sider; men hallenserne, der forstod at udnytte forholdene bedst, og som heller ikke skyede noget middel for at komme Zinzendorff til livs, gik af med sejren. I løbet af 1732—33 lykkedes det den saakaldte hallensiske koalition (»ne res Herrnhutiana dilatetur«) at spænde Zinzendorff ud ved det danske hof, saa at han endog blev jaget paa porten, da han i 1735 kom til København, og kort efter maatte han aflevere sin storkorsorden. Kronen paa værket blev Grev Stolbergs besøg i sept.—okt. 1733. Dette besøg er først ved den senere tids forskninger blevet kendt.

Det er ganske indlysende, at der foregaar en forandring i kongens kirkelige holdning i efteraaret 1733; alene det tør være nok at nævne, at medens Ole Hersleb ved Vartov endnu i Juni uden skaansel var blevet afsat, da han nægtede at tilsige hvemsomhelst syndsforladelsen, saa blev der i en efter tidens forhold betydelig grad baaret over med P. N. Holst ved Trinitatis kirke i efteraaret; og baade Ewald og Prof. Reuss fik store indrømmelser¹. Man har været klar over dette skifte, men har ikke kunnet give en fyldestgørende forklaring derpaa. *Helweg*² og *Koch*³ giver hver sin, men først med *H. L. Møller*⁴ kom man

¹) Om Herslebs sag se: Kirkehist. Saml. 5. R. V, 164 ff. Om Holsts se: Theodorus: Peter Nikolaj Holst. Kbh. 1884. K. S. 3. R. IV, 81 ff., samme 5. R. IV, 322 ff. & 5. R. V, passim. Om Ewalds sag se: K. S. 5. R. V, 343 ff., 751 f. Om Reuss' se: Mnemosyne IV, 343 ff.

²) L. Helweg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen, 1883, II, 27.

³) L. Koch: Kong Christian den Siettes Historie 1886, s. 157.

⁴) H. L. Møller: Kong Kristian den Sjette og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernignerode, 1889, s. 47 ff.

paa det rette spor — efter hans fund i Werningerodes arkiv. Han ansaa den nu fremdragne brevveksling mellem kongen og hans grevelige fætter for beviset paa, hvor den indflydelse stammede fra, som øjensynligt havde givet kongen fast hallensisk grund under fødderne, — thi greven var førstemand i den hallensiske coalition. Men helt klart er forholdet dog først blevet ved *Knud Heibergs* forskninger; det lykkedes ham nemlig at præstere bevis for, at greven havde været i København nogle uger i sept.— okt. 1733¹, og der kan derefter — sammenholdt med det billede, Møller gav af Christian VI's afhængighed af Stolberg — ikke være nogen tvivl om, at det var dennes indflydelse, der afgjorde sagen, og fik kongen til at vise naade mod de tre præster Holst, Ewald og Reuss, til at forvise Zinzendorffs ven Spangenberg² og til at udstede den forordning af 7. okt. 1733, hvori det forbødes præsterne at skælde og larme mod de »saakaldte Pietister«³. Dermed var saa det afgørende skridt taget, nu skulde alle konsekvenser drages.

Præsterne var alt andet end begejstrede! Og det kneb meget med at holde tand for tunge; stiftsprovst Reenberg maatte have flere advarsler⁴, og kgl. konfessionarius Frauen blev tilsidst afsat⁵. Studenterne fik ordre til at opføre sig sømmeligt, om de vilde gøre sig haab om befordring⁶; men da kongen jo i høj grad ønskede at være upartisk, besluttede han sig til at nedsætte en kommission, som skulde gennemgaa de klager, præsterne stadig fremførte imod pietisterne angaaende falsk lære⁷. Kunde det virkelig bevises at være falsk lære, skulde de paa-

¹) K. S. 5. R. V, 537.

²) K. S. 5. R. V, 526 ff.

³) K. S. 5. R. V, 537 f.

⁴) Mnemosyne III, S. CCLXXXI; K. S. 5. R. V, 741.

⁵) K. S. 5. R. V, 558 ff.

⁶) Mnemosyne III, S. CCLXXXI; K. S. 5. R. V, 741.

⁷) Ledreborgske Manuskriptsamling Folio 398. Mnemosyne IV, 333 f.

gældende naturligvis fjernes, men hvis det var ubegrundet, skulde anklagen vende sig mod præsterne selv. Kommissionen bestod af tre gejstlige og tre læge medlemmer: Biskop Worm, summus theologus Hans Stenbuch, Professor Reuss og Stiftsamtmand J. L. von Holstein, Etatsraad Schrøder og Etatsraad Schulin (der dog saavidt vides kun var med til det allersidste møde); desuden optog man Professor Wøldike som protokolfører. Flertallet var overvejende pietistvenligt.

Den 28—XI—1733 konstitueredes kommissionen¹. Man tog strax fat paa det uhyre arbejde, at afhøre præsterne og konfrontere dem med de indklagede, derimod skulde man kun høre vidner i særlige tilfælde efter nærmere kongelig bestemmelse². Undersøgelsen var grundig, og der fremkom et stort og meget interessant materiale, som for størstedelen er trykt op i »Kirkehistoriske Samlinger«³, hvilket vi ikke her skal komme ind paa, uden for saa vidt det vedkommer vort emne direkte.

Der findes et dokument, som forskellige historikere har kendt og arbejdet med vedrørende denne kommission. Det findes i Rigsarkivet⁴ og er blevet fremdraget af Jens Møller 1833 og oversat fra tysk⁵. Det drejer sig om Chr. VIs egenhændige koncept til en »Instruction for den Commission, som er nedsat for at examinere Klagerne over falsk Lære«. Den er *udateret*. Senere er den optrykt i »Kirkehistoriske Samlinger«⁶. Her skal der nu drages sammenligning mellem dette aktstykke og et dansk, som ligner det paaafaldende, og som er *dateret*: »Friderichsberg d. 16 December 1734«⁷. De betegnes fremtidigt som A. og B.

¹) Ledreb. Man. Fol. 398.

²) Smst. Se videre K. S. 5 R. IV, 415 og 5. R. V, 682 ff.

³) K. S. 5. R. V, 432 ff. og 665 ff.

⁴) Kongehusets Arkiv, Christian VI, Pakken: Egenhændige Optegnelser.

⁵) Mnemosyne IV, 337 ff.

⁶) K. S. 5. R. V, 717 ff.

⁷) Ledreb. Man. Folio 398 — næstsidste stykke i pakken.

A.

(Oversættelse af) Kongens egenhændige concept i Rigsarkivet.
(Efter Mnemosyne.)

Instruction for den Commission, som er nedsat for at examinere Klagerne over falsk Lære.

1.

Med at afhøre Vidner i denne Sag skal der ei videre fortares.

2.

Den skal fordre Præsterne i Kjøbenhavn, som have klaget over falsk Lære, for sig, forelæse dem *den hermed følgende Placat*, og eftertrykkelig foreholde dem deres store Uret i at laste det Gode og i opvække

B.

Haandskriftet i Ledreborgske Manuskriptsamling Folio 398.

Instruction, hvorefter

Vi Christian etc. allernaadigst ville, at de af Os til falsk Læres Undersøgning allernaadigst anordnede Commissarier, nemlig Os Elskelig hr. Johann Ludwig von Holstein (Estats Raad Schrøder, Estats Raad Schulin, Biskop Worm, Professor Steenbuck, Professor Wøldike og Professor Reuss)¹ sig allerunderdanigst skulle rette og forholde.

1.

Efftersom Vi af adskillige vigtige i hosfølgende vores trykte decision anførte aarsager have fundet betenkeligt at lade Vidner i de opkomne religions Tvistigheder afhøre, Saa haver Commissarierne med saadanne Vidners førelse ey videre at fortfahre, men Vj ville dog derhos allernaadigst, at Commissionen endnu en Tid lang og indtil videre skal vedblive.

2.

Ville Vj allernaadigst, at Commissarierne skal for sig fordre Præsterne i vores Kongelige Residentz Stad Kjøbenhavn, hvoraf en deel med hinanden om falsk Lære har hafdt disputer og derover have klaget, og

¹) Disse navne er tilføjet med en anden haand.

en saadan ikke liden Allarm, med Befaling: at de i Fremtiden have, i Overensstemmelse med vor publicerede Forordning ganske at afholde sig saavel fra offentlig Skjelden paa Prædikestolen imod Christi retskafne Tjenere og andre gode Sjele, som fra allehaande hemmelig Suggestion, under Straf af Remotion, ja efter Omstændighederne endog haardere Afstraffelse. Tvertimod have de at anraabe den Herre, for hvis Domstol de engang skulle nedlægge deres Embede, at han hos dem selv vil fremkalde Bod og Tro, og derved gjøre dem duelige til i Kraft og Viisdom at forrette deres aandelige Embede paa de dyrekøbte Sjele. Naar Biskoppen i vort Navn har antydet dette for Stadens Præster i de øvrige Commisariers Nærværelse, da skal ogsaa

skal Biskoppen herr Christen Worm for Præsterne ovenbemele *trykte decision og placat* oplæse og dennem derhos alvorligen foreholde, hvor beklageligt og bedrøveligt det i sig selv er, at over de opkomne Stridigheder (at afholde disputer, saa at i de)¹ Lærdommen angaaende Ting, lige saa snart det gode som det onde er bleven lastet og anføgtet, og hvad for Larm, Uroe, Splid og Ueenighed sig af disse Tvistigheder haver reist, hvorfor det nu hermed var vores allernaadigste og alvorlige Villie og Befaling, at Præsterne effterdags i alle maader skulle rette sig effter vores allernaadigste ved trykken publicerte decision og forordning, og saavel aldeelis entholde sig fra offentlig af Prædikestolene at skielde og skiende paa retskaffene Christi Tienere og andre fromme Siæle, som og fra ald hemmelig suggestion og Anslag til at opvekke differentzer, Klammer og Tvistigheder i religions Sager, alt under Straf af remotion eller endnu haardere effter Sagens Beskaffenhed at vorde anseet, allerhelst Vj billig ere i de allernaadigste Tanker, at en hver af Præsterne vel selv begriber, at det er dem meere sømmelig og tienlig inderlig at bønfalde til den herre, for hvis Domstol de dog en-

¹) Saadan omtrent maa meningen være. Den nederste linje er næsten slidt af papiret.

gang maa nedlegge deris Embeder, at hand ville virke i dennem Troen og en sand poenitentz, og derved gjøre dem dygtige til at føre i Krafft og Viisdom Aandsens Embede til de dyrekøbte Siæles ævige Gavn og Velfært. Og naar nu Biskoppen Præsterne alt ovenbemelte i de øvrige Commisariers Nærværelse udj vores høye Navn haver tilkiende givet, da skal hand

3.

fornemmelig Professor Reuss og Hr. Ewald i alt Alvor coram commissione formaner til omhyggeligen at afholde sig, saavel offentlig paa Prædikestolen som i privat Omgang med andre Sjæle, fra alle Talemaader og Sætninger, som synes at stride imod Guds aabenbarede Ord og den af dem besvorne Augsborgske Confession og symboliske Bøger.

3.

for Commissionen Selv i Besønderlighed med ald alvorlighed injungere og befale Professor Reuss og hr. Ewald, at de saavel offentlig af Prædike Stolene, som og ellers i privat Omgængelse med enhver, skulle med ald Omhue og Varsomhed entholde sig fra alle Talemaader og positioner, som imod det aabenbarede Guds Ord, den uforanderte augsborgiske Confession, hvor til de sig selv med Eed have forbundne, og Kirkens symboliske Bøger siunes at stride.

4.

Fornemmelig skal det betydes Hr. Ewald eftertrykkeligt, at han efter sin egen Tilstaaelse har bibragt adskillige, ihvorvel gode Sjele, Læren om det 1000aarige Rige (om alle Tings Restitution) at han har skrevet en Fortale til den tvetydige Tractat, kaldet:

4.

Saa skal og fornemmelig bemelte herr Ewald eftertrykkelig foreholdes, at, da hand efter hans egen Tilstaaelse har bibragt adskillige, endskiøndt gode Siæle den Lære om alle Tings igienbringelse, og hand til den fordægtige og unyttige Tractat om de Otte Saligheder

om de 8 Saligheder¹, og anprist denne som et opbyggeligt Værk til Andre; i ligemaade at han ikke noksom har godtgjort at have Approbation til Tryknin-gen af en Psalmebog², saa at Vi vel vare beføjede til at straffe ham for saadant; men for denne Gang ville Vi — med Undtagelse af 30 Rdlr. Bøder til de Fattige — see igennem Fingre dermed, forhaabende naadigst, at Hr. Ewald vil i Fremtiden i alt dette gaae forsigtigere frem, Ingen andre insinuere sine Problemer, og ingen Bøger lade trykke uden udtrykkelig Consens af dem, som af Os dertil ere forord-nede.

5.

Sandorf og Kuhre skulle ligeledes fremkaldes, og under Trusel om Straf dem forbydes al Udbredelse af tvetydige. Sætninger.

6.

Fiscalen maa det anbefales at vaage over alt dette, og hvis noget mistænkeligt skulle ytre sig, eller En og Anden paa Prædikestolen angribe retskaf-ne Guds Tjenere og Børn, da

har gjort en fortale og recom-manderet samme til andre, som en opbyggelig Bog, for-uden at hand ogsaa den urig-tige Psalmebogsapprobation ikke tilstrekkelig nok har be-viist, Saa havde Vj vel haft billig Aarsage at lade ham alt dette vedbørligen undgælde; men Vj ville dog endnu for denne gang ham dette i Naade tilgive, imod at hand skal betale 30 rdlr. i mulct til de fattige, alt i den allernaadig-ste Tillid, at fornævnte hr. Ewald saadanne Ting effter-dags omgaaes med meere Var-somhed, sit problema ingen andre insinuerer og ey lader noget uden deris Consens, som Vj dertil har forordnet, i Tryk-ken udgaa.

5.

De 2de Persohner Sandorff og Kuhr skulle ligeledes for Commissionen indfordres og dennem under haard Straff forbydes deres vildfarende Skadelige Meeninger og posi-tioner at propalere og andre at insinuere.

6.

Viidere ville Vj allernaadigst, at General Fiscalen skal for Commissionen fordres og ham i vores høye Navn allernaadigst anbefales, at hand paa alt dette og hvad Vi ellers i

¹) Om »De otte Saligheder 1733« se K. S. 5. R. III, 694 ff.

²) Det er den saakaldte »Varnæssalmebog«, udgivet af præsten B. C. Ægidius 1713—14, se K. S. 5. R. V, 675 ff.

maatte saadant anmeldes for den af os nedsatte Commission til Undersøgelse og Afstraffelse.

7.

Den hidtilværende Commission skal endnu vedblive noget indtil videre.

8.

Betræffende de Personer, som hidindtil har afholdt sig fra Nadveren, da er det *enten* Saadanne, som staar under Følelsen af deres Elendighed, og altsaa befrygte at nærme sig samme uværdigen; disse maa langt snarere underholdes i deres Ængstelighed end drives til Nadveren, efterdi det ikke bør raades nogen Sjæl, uden sand Hunger og Tørst efter Christo, at træde hen til et Maaltid, af hvis værdige eller uværdige Nydelse Liv og Død er afhængig; *eller* og det er Sjæle, som forarges derover, at saamange Uværdige stedes til den hellige Nadvere. Disse maa det i al Kjærlighed betydes af retskafne Lærere, at de ikke bør holde sig borte. Dog, hvis de ikke ere at vinde,

meer ommelte vores trykte decision allernaadigst haver befalet, skal have et vaagent Øye, og at hand, naar hand finder, at sig noget fordægtigt yttre, eller at en og anden af Prædike Stolene eller ex cathedra retskaffene Guds Tienere og Børn angriber, da sligt for denne til falsk Læres undersøgning allernaadigst anordnede Commission for at vorde undersøgt og straffet, strax skal angive og denunciere.

7.

Hvad de personer angaar, som til dato har holdt sig fra det høyværdige Alterens sacramente, da finde Vj, at der iblandt dem ere, *endten* de, som endnu staa under deris Elenigheds følelse frygtendes af den aarsage samme uværdig at annamme, og disse bør langt meere i saadan deris velgrundede angst underholdes, end til Naderens Sacramente drives og tvinges, effterdj det dog ikke staaar nogen Siæl at raade uden Hunger og Tørst effter Christum at nærme sig til det Bord og hellige Maaltid, af hvis værdige eller uværdige annamelse Liv eller Død henger. *Eller* vi finde ogsaa iblandt dem, som holde sig fra Sacramentet saadanne Siæle, der støde sig derpaa, at saa mange

maa ingen Strikke lægges for deres Samvittighed, saalænge til Herren værdiger dem en bedre Indsigt i denne Sag, og denne Skrupel bliver dem betaget ved Aandens levende Overbeviisning.

9.

Men sporer man hos nogen af dem sand Foragt for dette Naademaaltid, forbunden med Villiens Ondskab, da maae Saa-danne ansees for ubodfærdige og altsaa uværdige, følgelig overgives til Guds forbarmende Kjærlighed, indtil de omvende sig, med mindre de skulle søge at øge deres Partie, i saa Fald maatte et Consilium abeundi gives dem.

10.

Privatforsamlinger maa convivendo tillades af Commissionen, dog saa at de ikke bestaae af altfor mange Personer, ikke holdes paa en Tid, hvorved den offentlige Gudstjeneste

uværdige dertil blive admitteret, og dennem maa og bør af retskaffene Lærere herom i ald Kierlighed skee den fornødne forestilling, dog maa deris Samvittigheder, dersom de ey ved Lærernes formaning staar at vinde eller forandre, herudinden ey tvinges eller bindes, men med dennem have Taalmodighed, indtil Gud Selv værdiger dennem herudj bedre at oplyse og dennem denne Skrupel ved aandens levende overbeviisning at betage.

8.

Skulle mand derimod iblandt dennem, som holde sig fra Sacramentet, finde nogle, udj hvilke mand kunde formerke en med Villiens Ondskab beblandet foragt af dette store og hellige Maaltid, da ere de at ansee som ubodfærdige og uværdige og maa altsaa overlades Guds forbarmende Kierlighed til deris omvendelse og Frelse; men skulle disse understaa sig andre dertil at forføre og deris partie at formeere, da skal dennem et consilium abeundi gives, efftersom Vj i saa fald ikke ville, at de sig i vores Riger og Lande maa opholde.

9.

Med privatforsamlingerne er det nu temmelig stille; Men skulle sig herom noget yttre og samme igien ville begynde at gaa i Svang, da skal Commis-sarierne Os sligt strax aller-

forsømmes; retskafne Lærere, Præster og Guds sande Tjenere maae være tilstede, og se til, at alle Afvigelser forebygges og Alt gaar ordentlig og ærlig til.

Dette er slet ikke imod Forbudet de a. 1706, saasom dette udtrykkeligen forbyder ikkun Huusforsamlinger af egensindige Personer, som føre en fra den hellige Skrift og den Augsborgske Confession afvigende Lære. NB. dog, at Præsterne selv flittigen gaae i disse Forsamlinger og see til, hvad deri foretages, om der tracteres noget imod Guds Ord og den Augsborgske Confession, og hvor de maatte finde saadant, søge med Sagtmodighed at bringe Folkene tilrette og anvende Alt til Befordring af Guds Rige og til Sjælenes Bedste.

11.

Dette skal Commisionen holde hemmeligt til sin egen Efterretning, og ikke sige det til Nogen, uden hvor den høieste Nød fordrer det, og da kun til hvem det angaar. Skulde der ellers være noget, hvorom de forlange vor nærmere Befaling, da kunne de altid desangaaende gjøre skriftlig Forestilling til os; og skulde de især se til, at Fred og Ro kan vedligeholdes i Kirken.

underdanigst tilkiende give og derover vores videre allernaadigste Befaling forvente.

10.

Endelig som i denne vores allernaadigste instruction er adskilligt, som tiener til Commissariernes egen Effterretning og Effterlevelse, saa ville Vj ogsaa allernaadigst, at de saadant skulle geheim holde og derom ey noget til nogen melde uden til dennem, som det motte angaa og ikke uden Nøden det udkræver. Og skulde i det øvrige noget være eller forefalde, hvorom Commissarierne motte behøve Vores allernaadigste Befaling, da kunde de derom til Os altid gøre

allerunderdanigst forestilling. Men overalt ville Vj have dennem hermed allernaadigst injungeret og befalet, at de af yderste flid og formue, for saa viit som til dennem staar, søge og see derhen, at den saa høyt fornødne som kiære og dyrebare fred og Rolighed i Kirken vorder haandhævet.

Dermed skeer vor Villie.

Givet paa Friderichsberg
d. 16 Decembr 1734.

Paa omslaget af B. findes desuden en paategning, som skal gengives nedenfor (s. 609). Vi vil først se, hvorledes historikerne har betragtet det hidtil kendte aktstykke A.

Jens Møller var altsaa den første, som interesserede sig for det og han fremsatte — beklagende at datum savnedes — den mening, at dokumentet stammede fra slutningen af 1733. Det, som kunde sandsynliggøre en saadan antagelse, er paragrafferne A 2 og A 10, da der i disse omtales den henholdsvis negative og positive holdning, som kongen i efteraaret 1733 indtog overfor præster og forsamlingsfolk i København; dengang havde Stolberg faaet forordningen af 7. oktober (side 596) sat igennem, og den kender Jens Møller jo ogsaa. Men som forholdene ligger nu, — efter udforskningen af Werningerodes arkiv — maa hans antagelse alligevel siges at være umulig.

Tilladelsen til at undlade vidneafhørelse (A 1) kom først den 6—II—1734¹⁾; anklagerne mod Ewald (A 3 & 4) begyndte først for kommissionen i slutningen af januar s. a.²⁾ Reuss (A 3) blev først anklaget for kommissionen den 19—II—34³⁾ (her har Møller ganske vist en teori om, at kongens betænkeligheder ang. Reuss skyldtes dennes hang

¹⁾ K. S. 5. R. V, 683 f.

²⁾ Smst. 675 ff.

³⁾ Smst. 690 ff.

til nomisme¹, men det er aabenbart slet ikke det, der er tale om i kommissionen); ogsaa Sandorfs og Kuhrs sager (A 5) kom først for i februar—marts 1734²; og endelig er det tvivlsomt om den holden sig fra nadveren, som omtales (A 8 & 9) virkeligt har floreret saa aabenlyst i 1733, som det — i fald Møller har ret — maa forudsættes, thi ogsaa dette kom først ret frem under kommissionsarbejdet³, og i det hele synes separatismen at være langt stærkere i 1734 end noget tidligere aar. Om disse ting kan Jens Møller naturligvis ikke have vidst noget, thi den danske protokol, hvori kommissionsforhørene var optegnet til brug for kongen, er for størstedelen gaaet tabt, bortset fra enkelte stykker i det Ledreborgske arkiv, og hvad vi ved, skyldes mestendels de stykker, som til brug for grev Stolberg oversattes og sendtes til Werningerode.

1886 udsendte L. Koch sit værk om Chr. VI. Han tog slet ikke hensyn til Helwegs 3 aar tidligere fremsatte datering (se nedenfor), men var klar over, at Jens Møllers ikke holdt stik; selv antager han, at Instruktionen stammer fra februar—marts 1734⁴. Det maa dog under henvisning til kommissionens virksomhed, saaledes som det lige er oplyst (se pag. 605), betragtes som tvivlsomt, om kongen allerede i februar—marts kan have udtalt sig saa konkret om personer og forhold, thi selvom han stadig holdt sig underrettet om sagens gang, fik han dog først hele undersøgelsens materiale tilsendt den 21—IV 1734⁵. Og naar der endvidere henvises til angrebet paa Ewald⁶ og Reuss, saa maa det anses for usikkert, om kongen allerede nu

¹) Mnemosyne IV, 336; som støtte henvises til et brev fra kongen til Bluhme se smst. 388.

²) K. S. 5. R. V, 701 ff. & 5. R. IV, 342 ff.

³) K. S. 5. R. V, 686 ff.

⁴) L. Koch: Anf. skr. s. 160.

⁵) K. S. 5. R. V, 716.

⁶) Koch henviser (anf. skr. s. 161) til pastor Reenbergers hets mod Ewald, (se herom K. S. 5. R. IV, 311 ff.), men denne begyndte først 12—III—1734.

skulde kunne udtale sig derom som anført (A 3 & 4).

Helweg¹ kendte af gode grunde ikke noget til resultaterne fra Werningerodes arkiv, men angrebene paa Ewald har han alligevel kendt nøje fra afskrifter af samtidige fejdeskrifter paa det kgl. Bibliothek, og fra Mnemosyne og »Nyt theologisk Bibliothek XVIII«, hvor Jens Møller har biograferet Reuss kendte han beskyldningerne imod denne for socinianisme. Han henvører Instruksen til at være samtidig med reskriptet til biskoppen af 23—IV—1734², fordi den — ligesom dette — kræver en ende paa de oprivende stridigheder.

E. Holm³ mener ogsaa, at Instruksen maa henvøres til at være samtidig med reskripterne af 23 april; dette mener ligesaa H. F. Rørdam⁴. Rørdam begrunder det saaledes: Instruksen forudsætter kendskab til, »hvad der ved Konfrontationen var bragt for Dagen«, og der henvises i den til »en Forordning, som udkom 23. April s. A.«. Det første er ubestrideligt rigtigt, men dermed siges jo kun, at Instruksen ikke kan være tidligere end ca. 20 april, intet om at den ikke kan være senere. Og hvad det andet punkt angaar, saa kan det maaske sandsynliggøres, at det ikke er reskriptet til biskoppen, der henvises til. Men det maa fastholdes, at der ikke er noget i vejen for at tænke sig Instruksen affattet allerede nu i april 1734. Der er i og for sig ikke noget i dokumentet, som man ikke kunde tænke sig sagt af kongen paa dette tidspunkt, hvor han umiddelbart før sin rejse til Holsten gav en foreløbig dom tilkende om det, der ved kommissionens arbejde var bragt for dagen. En ganske enkelt ting er dog ikke helt klar: det er jo velkendt, at anklagerne mod Reuss for socianisme først begynder at tage

¹) L. Helweg: Anf. skr. s. 31 ff.

²) Dette reskript er trykt Mnemosyne IV, 348 ff. & K. S. 5. R. V, 721 ff.

³) E. Holm: Danmark—Norges Historie II (1894), 623.

⁴) K. S. 5. R. V, 720. Jvfr. M. Neiiendam, Erik Pontoppidan II (1933), 40.

fart fra maj 1734¹, og det kunde synes lidt tvivlsomt, om kongen virkelig vilde udtale sin misbilligelse paa grundlag af det, der hidtil var kommet for dagen; thi dette drejer sig om Reuss' stilling til skriftemaalet², og her havde kongen jo netop støttet ham med en dispensation³. Maaske har det ogsaa drejet sig om deltagelse i forsamlinger⁴, men hvis A 10 er et adækvat udtryk for kongens anskuelser herom, kan dette jo næppe heller have indbragt ham denne reprimande. Dette er altsaa ikke ganske klart, men hvad der fremkom ved kommissionens undersøgelse vedrørende Reuss er heller ikke helt tydeligt, og der *kan* jo have været mere graverende ting end disse. Der er et hul i akterne her, og det er altsaa *muligt*, at reprimanden til Reuss kan stamme fra slutningen af april 1734.

Man vilde heller aldrig være faldet paa at betvivle rigtigheden af saadanne forskeres resultater, hvis ikke der havde foreligget et dokument, som paa sine steder følger det udaterede tyske udkast saa ordret, at forskellene kun skyldes en oversættelse, men som bærer dateringen: den 16—XII—1734. At det er samme dokument, der er tale om, maa være udenfor al diskussion: A er gennemgaaende det korteste, men alligevel er ligheden saa paafaldende, at det maa være samme aktstykke i to udgaver, vi har for os; A 1 & 7 svarer til B 1; A 2 & B 2 svarer ogsaa ret nøje til hinanden, omend B er lidt bredere; A 3 & B 3, A 4 & B 4, A 5 & B 5 svarer nøje sammen; A 6 & B 6 ligesaa, omend B atter er det bredeste; A 8 & B 7 er ogsaa næsten ens; A 9 & B 8 ligesaa. A 10 & B 9 er ret forskellige; men A 11 & B 10 er atter næsten ens. Omend der altsaa er forskelle, saa kan der dog ikke være tvivl

¹) Mnemosyne IV, 359.

²) K. S. 5. R. V, 690 ff.

³) Mnemosyne IV, 344 f. Den formaning, som knyttes til dispensationen (25—I—1734) har sikkert intet at gøre med A 3, men er blot et udtryk for Kongens forsigtighed i kirkelige forhold.

⁴) K. S. 5. R. V, 690.

om, at ensheden er saa stor, at der ikke er to, men eet dokument, og forskellene kunde maaske lade sig forklare paa naturlig maade.

Er der da kun tale om eet aktstykke, bliver spørgs-maalet om en omdatering aktuelt, thi B. har jo en date-ring: »Friderichsberg d. 16 December 1734«. Alene det, at vi har en datering betyder uhyre meget, og dette afkræftes ikke ved, at den er skrevet med en anden haand end det øvrige dokument; dette kan sikkert kun opfattes som kanceliets kladde, thi overalt er der rettet og streget i det; men paa det tidspunkt denne kladde blev til, kunde man jo ikke vide, paa hvilken dag og paa hvilket slot kongen vilde underskrive den færdige Instruktion.

Den 16—XII—1734 er datoen for udstedelsen af den Decision, hvormed kongen bragte en officiel afslutning paa kommissionens arbejde, selvom den endnu ikke formelt ophævedes. Decisionen er velkendt baade i kongens private udkast¹ og i den endelige form, hvori den kom til kommissionen². Paa omslaget i sidstnævnte udgave bærer den en paategning, som er ganske enslydende med den, som findes paa Instruktionen.

Decisionens paategning:

Denne Expedition er sket efter Hans Majestæts egenhændige i det tyske Sprog forfattede allernaadigste Resolution, som Hans Majestæt tillige med Concepten, hvorudi De et og andet med Deres egen høje Haand haver tegnet, efter hosliggende 2de kongelige Billetter til hans Excellence Hr. Geheime-Raad Rosenkrantz af 7. og 14 Decembr: 1734, har

Instruktionens paategning:

Indlagde Instruction er efter hans May^{ts} egenhændige i det Tydske Sprog forfattede allernaadigste resolution, som hans May^t, tillige med den reene Concept, hvorudj De et og andet med Deris egen høje haand hafde tegnet, efter hosliggende 2de Kongelige Billetter til hans Exc^t herr Geheime Raad Rosenkrantz af 7 og 14 Decembris 1734, har forlanget

¹) Mnemosyne IV, 373 ff.

²) Ledreb. Man. Fol. 398, trykt K. S. 5. R. V, 733 ff.

forlanget og igen allerunderdanigst be- og igjen allerunderdanigst be-
 danigst bekommet tilbage, kommet tilbage, hvilket her-
 hvilket hermed testes af med testes af

P. Neve.

P. Neve.

Ligheden er meget paafaldende, der kan ikke være tvivl om samtidigheden af disse 2 paategninger. Nu omtaler Billetten af 7—XII¹ »zwey piecen«, som af kongen gennem Rosenkrantz sendes til expedition i kancelliet, med tilføjelse, at ved oversættelsen skal der lægges mere vægt paa meningen end paa det bogstavelige. (At dette er efterkommet, vil man let se ved at sammenligne kongens egenhændige udkast til Decisionen med det færdige exemplar, ogsaa for Instruktionens vedkommende er dette øjensynligt fulgt, se nedenfor). Den ene af disse »zwey piecen« er altsaa Decisionen, men den anden — er det ikke Instruktionen? Og videre: Billetten af 14 dec.² viser, at kongen har haft de to stykker til fornyet overvejelse efter oversættelsen i kancelliet, og at han har gjort bemærkninger i margen. Naturligst maa man da tænke sig forholdet saaledes: gennem Rosenkrantz har kongen d. 7—XII sendt sin egenhændige koncept saavel til Decision som Instruktions til kancelliet for at faa dem oversat; baade koncepterne og dokumenterne har dernæst været til hans eftersyn og rettelse og er atter d. 14—XII gaaet samme vej tilbage til endelig expedition; efter at denne havde fundet sted skrev kongen under paa begge papirer d. 16—XII. *Det danske aktstykke (B) er altsaa kancelliets oversættelse af kongens egenhændige koncept (A) med de rettelser, som kongen i ugen mellem den 7 og 14 dec. har foretaget, indføjjet.*

At B. er kancelliets værk støttes ogsaa stærkt af en sammenligning mellem A. og B. B. er hele tiden lidt bredere og noget mere officielt i stilen, alene den hyppige

¹) Ledreb. Man. Fol. 398, trykt K. S. 5. R. V, 732 f.

²) Ledreb. Man. Fol. 398. Rørdam bemærker i en fodnote (K. S. 5. R. V, 737): »Billetten af 14 Dec. har jeg ikke fundet«. Den maa altsaa senere være lagt ind paa sin nuværende (rette) plads.

brug af »allernaadigst« viser dette; ordet forekommer slet ikke i A. Tre gange (B 1, 2 & 6) henvises der til den trykte Decision, ogsaa dette forstaas lettest, naar det er skrevet i kanceliet, og det bekræfter samtidig det nære forhold mellem Decision og Instruktion. Endelig har B. slaaet de to sammenhørende Paragraffer A 1 & 7 sammen til een (B 1) — ogsaa dette vil falde naturligt i kanceliet — som det mest praktiske.

At den foreliggende Instruktion er at henføre til at være samtidig med Decisionen, kan ogsaa sandsynliggøres ad anden vej.

Hvis den hørte til omkring den 23—IV, maatte ordene: »forelæse dem den hermed følgende Placat«, forstaas om reskriptet til biskoppen af nævnte dato¹, men selv om det vel er mærkeligt at kalde en privat skrivelse til en biskop en »Placat«, saa er der ogsaa noget i selve skriftet, som tyder i modsat retning, thi det hedder: at, skønt kongen gerne vilde have gjort ende paa disse uanstændige stridigheder allerede nu, »saa vil dog, siden Confrontationen saa længe har varet, og Vidnernes Afhørelse endnu forestaar², vores nu, næst Guds Hjælp, snart foretagende Rejse til Holsten *ikke tillade Os i ovenbemeldte Twistigheder for Haanden at decidere*«. — Altsaa: Rejsen tvinger kongen til at udsætte den endelige afgørelse indtil videre; følgelig har han da næppe heller sendt kommissionen Instruksen nu.

Endvidere kan der næppe være tvivl om, at Decision og Instruktion ligger meget nær hinanden, indholdsmæssigt set.

Decisionen indledes med en omtale af præsternes optræden og klagemaal, og kommer til det resultat, at det hele er misforstaaelser og fordrejninger af trættekære per-

¹) A 2; om reskriptet se pag. 607 note 2. B. har: trykte decision og placat.

²) Kongen havde jo bestemt, at vidnerne skulde afhøres i de tilfælde, hvor han ansaa det for nødvendigt. K. S. 5. R. V, 683 f.

soner, og er der end biting, som burde have været anderledes, saa er der dog intet, der strider mod »Troens Analogi«. (Dette svarer til A 2 og B 2). Derefter omtales det i sig selv uheldige ved Vidneafhørelse (den har aabenbart heller aldrig været praktiseret noget videre), thi Vidnerne kan komme under paavirkning fra uvedkommendes side og derved komme til at aflægge mened.

Derfor ophæves nu vidneafhørelse (A 1 og B 1). Det forbydes strengt præsterne at tale offentlig om disse stridigheder paa prædikestolene (A 2 og B 2), ingen maa lade bøger trykke uden »vedbørlig Censur« (A 4 og B 4), og endelig henvises til Generalfiscalen i tilfælde af overtrædelse (A 6—B 6). De punkter, som skulde offentliggøres ved Decisionen, findes altsaa alle i Instruksen, og yderligere findes der en del, som var af personlig karakter og kun bestemt for de paagældende — og til sidst problemet: Forsamlingerne!

Den eneste af de i sagen indblandede personer, som det har nogen interesse at betragte, er Reuss; thi Ewalds sag var vel fuldt oplyst inden den 23—IV¹, men selve afgørelsen kan jo meget vel være trukket ud til nu. Reuss derimod havde — som vi har nævnt — ikke gjort noget, som kunde paadrage ham kongens uvilje inden reskriptet til biskoppen, men det er bekendt, hvorledes biskop Worm fik hindret (i forbindelse med prof. Wøldike) trykningen af hans disputats i Maj 1734. Anklagen lød paa socinianisme². Sagen maa være kommet til Stolbergs kundskab, thi den 22—VII—1734 betegner han Reuss' thesis som »sehr ambigua« og raader til at lade ham forsvare sig³. Reuss søgte og fik derpaa tilladelse til at udgive et forsvarsskrift⁴.

¹) Den 8—III—34 tilraader Stolberg at give Ewald »einen leidlichen Straff« (de 30 Rdl.), men af en notits i et brev fra samme 19—IX s. a. kan man slutte, at den endnu ikke er udført; K. S. 5. R. V, 754, 758.

²) Mnemosyne IV, 359 ff. H. L. Møller: Anf. skr., s. 76.

³) K. S. 5. R. V, 757.

⁴) Mnemosyne IV, 364 ff, III, s. CCLXXXVI. Tilladelsen dateret 26—IX—1734.

Et ark var allerede trykt, da trykningen standsedes, fordi man havde gjort forestillinger overfor kongen, om at det ikke var censureret. Efter i en længere ansøgning at have redegjort for den »blåme« det vilde være for ham, om skriftet ikke skulde udkomme, fik han vel tilladelse til at fortsætte trykningen¹, men ikke uden et ængsteligt udbrud fra kongen til Stolberg: »Gud give, at det blot ikke foraarsager ny allarm«². Problemet: Separatisme var blevet aktuelt i København i dette efteraar, som ingensinde før (se nedenfor pag. 614 f.). Sammen med flere andre maatte da Reuss afgive en betænkning herom til kongen, og den blev adskilligt mere separatistvenlig end kongen skøttede om³. Den afgaves den 12—X—1734, og allerede 14 dage efter udtaler Stolberg: »Prof. Reuss loss zu werden erfordert meines Erachtens nur noch ein wenig Geduld«; thi enten lader han sig overbevise af Sandheden, »oder er gibt sich völlig ad Separatismum (welches befürchten) so ist es so am Ende«⁴. Stolberg gik imod Reuss' forslag paa det kraftigste⁵. Den 14—XII—1734 skriver kongen til Stolberg om Reuss: »Jeg vilde ønske, at jeg med Ære kunde blive af med den gode Mand, hans Hjerte er vel godt, men han er endnu et hid og did svajende Rør«⁶. Disse ord, skrevet netop den dag, da Instruktionen skulde være gaaet fra sidste behandling til Expedition, gør det lettere at forstaa ordene (A 3 og B 3) om, at ogsaa Reuss skal have en paamindelse om at afholde sig fra at tale mod det aabenbarede Guds ord og de symbolske bøger, og bekræfter indirekte rigtigheden af dateringen: 16—XII—1734. At Reuss havde vakt Stolbergs uvilje er tydeligt nok! Den 31—XII—1734 skriver han til kongen og

¹) H. L. Møller: Anf. skr., s. 76. Mnemosyne IV, 367.

²) D. 13—XI—1734. H. L. Møller: Anf. skr., s. 76.

³) Mnemosyne IV, 369 f.

⁴) D. 26—X—1734; K. S. 5. R. V, 758.

⁵) H. L. Møller: Anf. skr. s. 76; d. 2—XI—1734.

⁶) smst.

gør opmærksom paa, at det forslag, Reuss havde stillet i betænkningen over separatismen, er i strid med landets love, som Reuss kender og har aflagt ed paa. Derfor: »Wegen Professor Reuss aber sieht es schlecht aus« — og: »er muss sich in die Ordnung (den generelle absolutionsformel) geben oder muss selber abdanken«¹. Det er vel ikke for meget at sige, at denne Stolbergs kamp mod Reuss er en udløber af den hallensiske koalitions kamp mod Zinzendorff; thi det var denne, der havde skaffet Reuss til Danmark². Kongen vilde aabenbart have haft Generalsuperintendenten Steinmetz i Magdeburg hertil i Reuss' sted³ — men det blev aldrig til noget, og Reuss beholdt sin stilling.

Tilbage staar at betragte A 10 $\neq$ B 9. I kongens eget udkast hedder det, at privatforsamlinger »connivendo« maa tillades, naar blot der ikke er for mange deltagere og præsterne overvaager, at der ikke opstaar falsk lære — det tilføjes, at dette ikke strider mod forbudet af 1706 — aabenbart fordi man har gjort, eller det kunde ventes, at man vilde gøre denne indvending. B 9 har intet af dette, men siger blot, at der for tiden ikke er meget røre angaaende forsamlinger, men hvis det skulde dukke op igen, skal der indhentes kgl. befaling herom. Det er sikkert rigtigt, at der var meget stille m. h. t. forsamlinger i efteraaaret 1734; thi forsamlingsfolkene var sprængt fra hinanden. Stridigheder havde der oftere været⁴, og kommissionsforhørene havde aabenbaret alle slags separatistiske anskuelser, saa der var sprængstof nok. I September 1734 kom desuden en del svenske separatister til København, og deres ankomst gav hele forsamlingslivet en radi-

¹) K. S. 5. R. V, 759. — 19—I—34 havde Stolberg tilraadet at give Reuss dispensation herfor, men nu kaldes han en »perturbator der republique«!

²) K. S. 5. R. IV, 771.

³) K. S. 5. R. III, 786.

⁴) T. ex. K. S. 5. R. IV, 302 ff.

kal karakter, som kan spores overalt¹. Kongen kaldte dem »de værste separatister«², og de blev drevet ud og maatte flakke om fra sted til sted. Stolberg tilskriver denne ændring i radikal retning dels Svenskerne, dels Zinzendorff (!)³. Faktum var, at forsamlingerne sprængtes — og det er let forklarligt, at man den 16—XII kunde sige, at der var »temmelig stille«. Iøvrigt er det ganske interessant, at kongens egenhændige concept (A 10) var netop det, som den 13—I—1741⁴ blev gjort til lov — men der skulde altsaa gaa en række aar og forholdene blive mere rolige først.

Vi maa altsaa konkludere: *Aktstykket er en Instruktion, som kongen til privat oplysning for kommissionen lod følge med den til offentliggørelse bestemte Decision af 16—XII—1734, og Manuskriptet B er dets endelige og altsaa gyldige form.*

At Stolberg var tilfreds med Decisionen (og altsaa dermed ogsaa med Instruktionen), er sikkert⁵, derimod vides det ikke, om han, saaledes som tilfældet var med reskripterne af 23 April⁶, har virket direkte inspirerende, og en formodning herom⁷ lader sig næppe efterforske.

¹) K. S. 5. R. IV, 48 ff. Paavirkningen viste sig bl. a. i, at man nægtede at lade børnene døbe, smst. s. 439 ff.

²) Mnemosyne III s. CCLXXXIX.

³) K. S. 5. R. III, 796, jfr. s. 786. Utvivlsomt droges præsten Holst nu over i sin sidste epoke og blev separatist. Se Theodorus: Anf. skr., s. 54 ff. og 82. Disse voldsomme udbrud stammer sikkert fra den svenske indflydelse.

⁴) Om »Konventikelplacaten« se udkast, trykt K. S. 5. R. II, 324 ff. Selve placaten trykt i: Nygård: Kristenliv i Danmark, 1897, s. 439 ff.

⁵) K. S. 5. R. V, 759.

⁶) H. L. Møller: Anf. skr., s. 75 og 87. Hist. Tidsskr. 6. R. II, 155.

⁷) K. S. 5. R. V, 757, fodnote.